

NÉT ĐỘC ĐÁO CỦA NHÀ DÀI Ế ĐỀ

Đến với Tây Nguyên là đến với cao nguyên lồng gió, đến với mảnh đất màu mỡ giàu tiềm năng, đến với những trường ca sử thi thấm đậm truyền thuyết của đồng bào dân tộc Tây Nguyên. Một trong những biểu tượng mang đậm nét văn hoá truyền thống của các dân tộc người Thượng ở Tây Nguyên là tính độc đáo của ngôi nhà dài Ế Đề.

Trên dải núi Trường Sơn hùng vĩ là nơi có những ngọn núi lửa Tu M'rông, Chư M'gar tuôn trào làm nên miền đất đỏ bazan tươi đẹp, nơi có cả dòng sông Sêrêpôk, Sêsan chảy miệt mài và nơi có những con người Tây Nguyên hồn nhiên, khoáng đạt như núi rừng, sông suối Tây Nguyên. Nơi đây, góp mặt gần một chục dân tộc khác nhau như Gia Rai, Ba Na, Ế Đề, M'ông, Brâu, Mạ, họ mang trong mình những bản sắc văn hoá riêng biệt của người Tây Nguyên mà không dân tộc nào ở miền núi phía Bắc hay sông nước miệt vườn Nam bộ có được. Bởi vì họ đã được sinh ra nơi mà ở đó chỉ có nắng, có gió, có những sử thi đầy màu sắc huyền thoại. Là người Ba Na, Gia Rai, Mạ, Ế Đề hay dân tộc nào ở đây đi nữa họ đều tự hào họ là người con của xứ sở này. Nhưng ở mỗi một dân tộc lại có những sự khác biệt trong đời sống sinh hoạt tinh thần cũng như vật chất như thờ cúng, tang ma, cưới xin, lễ hội và trang phục, nhà cửa. Đặc biệt, khi nhìn vào ngôi nhà của các dân tộc vùng Tây Nguyên có sự khác biệt nổi lên rất rõ, và ngôi nhà dài của người Ế Đề cũng là một điển hình.

Nhà dài là một nét đặc sắc của cư dân Tây Nguyên, trong đó có người Ế Đề, nó tiêu biểu cho chế độ mẫu hệ của người Ế Đề. Nó còn là biểu tượng cho sự gắn bó giữa con người với cộng đồng, giữa con người với thiên nhiên. Trước đây, tất cả mọi sinh hoạt của đại gia đình đều diễn ra trên mặt nhà sàn. Đây là nơi sinh sống của nhiều thế hệ người và của nhiều gia đình có cùng dòng máu, có nhà dài là nơi sinh sống của hơn một chục gia đình ghép lại, đứng đầu là một bà chủ. Nhưng do sự thay đổi về nhận thức xã hội, nên cấu trúc đại gia đình nhiều thế hệ sinh sống dưới cùng một mái nhà bị phá vỡ, thay vào đó là những gia đình hạt nhân, gia đình nhỏ từ 2 đến 3 thế hệ sinh sống. Vì vậy, những ngôi nhà dài của dân tộc Ế Đề trở nên không phù hợp với nhu cầu sinh hoạt hiện nay và thay vào đó là những ngôi nhà đơn giản, dễ xây dựng và tiện dụng. Cho nên, kiểu nhà dài sống nhiều gia đình dần biến mất trên vùng cao nguyên lồng gió này.

Người Ế Đề có truyền thống sống thành từng làng, mỗi làng là một điểm cư trú : dân làng ở quây quần bên nhau một chỗ, không hình thành các chòm xóm nhỏ cách xa nhau trong làng, và cũng không tản mạn núi này đồi nọ như ở nhiều nơi khác. Làng của người Ế Đề bao giờ cũng được định vị hợp lý theo tập quán cổ truyền. Quan sát nơi cư trú của các làng người Ế Đề đều thấy nó đáp ứng một số yêu cầu chung : Trước hết, phải tiện nguồn nước, đặc biệt là nguồn nước sạch. Đồng thời làng phải cao ráo, thoáng đãng. Quan trọng nữa là, chỗ ở và vùng canh tác không quá xa nhau, có lợi thế để dân làng có thể khai thác rừng và đất rừng xung quanh được lâu năm. Trong làng, nhà cửa dựng san sát, khoảng cách giữa hai nhà cạnh nhau thường chỉ dăm mười mét. Quan sát riêng rẽ từng nhà có thể thấy sự phong quang khoáng đãng. Thậm chí, có cảm giác đơn điệu về sự sắp xếp giữa các nhà. Nhà dài có thể dài từ trên 30m cho đến 200m, giờ nó chỉ còn là hình ảnh hay lời kể của những người nhiều tuổi, đây là nguyên nhân quan trọng thúc đẩy Viện bảo tàng Dân tộc học tái tạo lại một mô hình ngôi nhà dài Ế Đề với kích thước thật dài 60m để giữ lại phần nào tinh hoa văn hoá của người Ế Đề nói riêng và của dân tộc Việt Nam nói chung.

Trước khi đi vào ngôi nhà dài phải hiểu được người Ế Đề theo chế độ mẫu hệ, vì vậy trong gia đình cũng như ngoài xã hội, người phụ nữ có quyền trong gia đình. Một trong những quyền đó là quyền cưới chồng, con gái lấy họ mẹ và có vị trí đặc biệt trong gia đình. Nên tính mẫu hệ chính là nét tiêu biểu trong cấu trúc toàn bộ ngôi nhà dài. Có thể nói nhà cổ truyền của người Tây Nguyên phổ biến là loại nhà dài. Cách đây chừng 40 - 50 năm về trước, nhà dài vẫn hiện diện rộng khắp chiếm đa số ở Tây Nguyên. Có những ngôi nhà dài tới hàng trăm mét, cho nên được ví von bằng những hình tượng mang âm thanh như : dài như tiếng chiêng ngân. Nhà dài là nơi cư trú của nhiều gia đình "hạt nhân", tức cặp vợ chồng cùng các con của họ. Các gia đình thành viên sống dưới một nóc nhà dài có quan hệ huyết thống với nhau và nếu trong gia đình có người sắp chuẩn bị lập gia đình ngôi nhà lại được kéo dài ra thêm, cứ thế ngôi nhà ngày càng được dài ra. Ngôi nhà mà càng dài thể hiện được sự giàu có và sự trường tồn của một gia đình.

Do đó, vật liệu để dựng nên một ngôi nhà dài phải là một thứ nguyên vật liệu giản đơn dễ tìm kiếm, nên nhà dài Ế Đề ở được làm bằng các vật liệu thảo mộc kiếm trong rừng, chủ yếu là gỗ, tre nứa các loại, dây buộc, cỏ gianh (hoặc một số loại lá rừng khác để lợp nhà).

Nhà dài chính là nhà sàn được dựng lên từ những cột gỗ to, khác với nhà sàn các đồng bào dân tộc phía Bắc, sàn của nhà dài cách mặt đất chỉ trên 1 mét, phía dưới đơn thuần để thoáng mát chứ không làm chỗ chăn nuôi. Nhà đa số có 2 mái, ít thấy nhà 4 mái. Cũng không có truyền thống kết cấu khung nhà trên cơ sở các vì kèo như kiểu nhà người Kinh. Nét đặc sắc của ngôi nhà dài Ế Đề kiểu cổ truyền là tính mẫu hệ nổi lên rất rõ. Ngay từ chiếc cầu thang ván khi bước lên sàn là thấy ngay đôi bầu sữa và vành trắng khuyết là những biểu tượng sống động của nữ tính, của chế độ mẫu hệ trong đời sống văn hóa của người Ế Đề. Nếu như trang trí nghệ thuật ở ngôi nhà dài Ế Đề là những hình khắc gỗ trên thân cột, quá giang, cầu thang ván, phản ánh tính chất mẫu hệ của xã hội thường. Ta gặp rất nhiều hình ảnh

nội bụng được tạc trên đầu các cột, đây là biểu trưng gắn với vị thế của người phụ nữ. Được bắt nguồn từ những công việc hàng ngày trong lao động sản xuất, trong săn bắt bên ngoài, qua việc tiếp xúc với môi trường thiên nhiên, hay qua tình cảm, tâm niệm của mình, người Ê Đê đã đưa vào trong không gian sống của mình những hình ảnh quen thuộc có thể thấy trên xà ngang của ngôi nhà có hình những con voi đang bước những bước nặng nề, những con thằn lằn, hay những chú rùa. Rồi những hình tượng cặp sừng, bầu sữa của người phụ nữ, hay trăng khuyết tất cả đều là biểu tượng đặc sắc và rõ nét của sinh hoạt văn hóa cư dân mẫu hệ.

Nhà dài được cấu trúc thành hai phần, người Ê Đê gọi là 2 tum, một phần để sinh hoạt cộng đồng, để tiếp khách được gọi là gar, phần này chiếm một 1/3 ngôi nhà. Phần còn lại người ta gọi là ốp nơi sinh hoạt cho các gia đình nhỏ. Gian khách chính là nơi thể hiện được niềm tự hào về sự sung túc giàu có của từng gia đình, do đó nó thể hiện được nét văn hóa nổi bật nhất của người Ê Đê, nơi đây lưu giữ những nhạc cụ cồng chiêng, chiếc trống lớn và cả những chiếc ghế to được làm ra bằng cả một thân cây. Đây là nơi sinh hoạt cộng đồng, là nơi hội họp, nơi tiếp khách. Tất cả mọi sinh hoạt lễ nghi đều được diễn ra ở chính phòng khách này từ cưới xin, ma chay, cúng lễ, những cuộc uống rượu cần. Đây là điểm nổi bật mà ít ngôi nhà nào của các dân tộc khác có được.

Ngôi nhà dài của người Ê Đê chính là biểu tượng cho sự gắn bó của con người với cộng đồng, với sông núi, với mảnh đất bazan đầy nắng và gió. Nên tất cả những sinh hoạt hàng ngày được sắp xếp cho phù hợp với những yêu cầu khách quan của môi trường sống, của các mối quan hệ... Ngược lại với phòng khách được trang trí hết sức cầu kỳ, phòng ngủ lại mang dáng vẻ khiêm nhường, giản dị hơn rất nhiều. Nó được chia ra thành nhiều ô nhỏ ngăn bằng những tấm nan tre tùy thuộc và số hộ sinh sống trong căn nhà dài, tương đương với nó là những bếp ăn nhỏ được kê đối diện. Do tính chất mẫu hệ nên những buồng nhỏ này thường để cho các cô con gái lấy chồng về ở rể, con trai khi đi lấy vợ lại phải ở nhà vợ.

Cũng như ngôi nhà, mọi vật dụng cũng đều được làm bằng những nguyên vật liệu sẵn có trong thiên nhiên, những chiếc ghế dài được làm ra từ nguyên một cây gỗ trong rừng, chiếc trống đánh trong ngày hội được làm từ da con voi già nhất. Mọi thứ từ vật bé nhất, đến lớn nhất đều được người Ê Đê làm ra từ mọi nguyên liệu sẵn có trên mảnh đất này. Chúng đã giúp họ từ hàng trăm năm nay sống và sinh tồn. Người Ê Đê yêu ngôi nhà, yêu mảnh xứ sở Tây Nguyên.

Trên vùng đất Tây Nguyên, vùng đất văn hoá truyền thống với những nét độc đáo riêng biệt : từ ngôi nhà dài của người Ê Đê, nhà Rông của người Bana, Xê Đăng, Gia Rai, Giê Chiêng... đã thực sự đóng góp vào kho tàng văn hoá Việt Nam những tri thức văn hoá lịch sử quý giá. Tìm hiểu những giá trị văn hoá truyền thống của các đồng bào Tây Nguyên chính là để chúng ta càng yêu quý và trân trọng hơn về cuộc sống của những người dân sống trên vùng đất bazan tạo thêm sự đồng cảm, đoàn kết, gắn bó các dân tộc anh em trên đất nước Việt Nam tươi đẹp.

Thùy Dung
(Theo VTV2 số ra ngày 4-06-2001)